

Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar

Mehmet Şirin Çıkar, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009, 200 sayfa.

Betül KIRAY*

Medeniyetlerin oluşumunda en önemli etkenlerden olan dil ve düşünce arasındaki ilişki insanlık tarihi boyunca tartışılan önemli hususlardandır. Bir ifadenin dil açısından doğruluğuyla (*nahiv*), düşünce açısından doğruluğu (*mantık*) arasındaki tartışmalarla ilgili olarak birçok eser yazılmıştır. Düşüncenin dile ihtiyaç duyması, dilin de düşünceyi temsil etmesi, dil ile düşünce arasındaki ilişkinin ne denli güçlü olduğunu bize açıklamaktadır. Birbirlerinin olmazsa olmazı olan bu kavramların, kendi karakterlerinden gelen özellikler ise onların birbirleriyle sentezlenmesine değil de bazı noktalarda ayrışmasına yol açmıştır. Daha açık bir ifadeyle, mantık ilminin yabancı menşeli olması ve bunu ilk benimseyen kimselerin Müslüman olmaması, İslâm tarihinin ilk yıllarında nahiv uzmanlarınca kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuştur. Tanıtacağımızı bu kitap, İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinde ortaya çıkan nahiv-mantık tartışmalarına yol açan sebeplere, bunların çatışma ve uzlaşma noktaları ile bu durumun İslâm düşünce tarihindeki rolüne dair genel bir çerçeve çizmektedir. Giriş, üç bölüm ile sonuç ve kaynakçadan müteşekkil olan eser, kronolojik olarak nahiv-mantık çerçevesinde gerçekleşen tartışmaları klasik ve modern kaynaklardan hareketle anlatmakta ve Sırafi-İbn Mettâ arasındaki münakaşaya yer vererek örneklendirmektedir.

Girişte konuya dair genel bir çerçeve çizilmiş, amaçlar ve tartışmalar etrafında oluşan literatürün değerlendirilmesine yönelik olarak klasik ve modern kaynaklar incelenmiştir. Birinci bölümde, "Arap Nahvinin Oluşumu ve Mantığın İslâm Dünyasına Girişi" başlığı altında, genel olarak gramer tarihi, Arap nahvinin oluşum süreci ve mantık ilminin İslâm dünyasına girişine yer verilerek konu detaylandırılmıştır. Öncelikle bilinen kadim dillerin konuyu anlama açısından yararlı olacağı düşüncesinden hareket eden yazar, gramerin tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Bu çerçevede gramerin ortaya çıkmasının sebepleri olarak; toplumda dilin önem kazanması, düzgün konuşmanın makbul addedilmesi, yabancı dil öğrenimine ihtiyaç duyulması ve kutsal metinlerin korunmasına yönelik toplumsal hassasiyetler gibi sebepleri zikretmiş, bu alanda ilk sistemli düşünen kimselerin

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, E-posta: betultagil@gmail.com

Antik Yunan'da olduğunu belirtilmiştir. Ona göre dil çalışmaları Yunanlılarda felsefeyle birlikte başlamış ve filozoflar dillerin kaynağı meselesini araştırmışlardır. Dilin tabii mi yoksa ıstılâhî mi olduğu meselesi ise dile felsefi bir özellik kazandırmıştır. Bu alandaki çalışmalarıyla tanınan diğer bir toplum ise Hintliler'dir. Hint gramerinin çıkışı ise Yunanlılar gibi felsefe kaynaklı olmayıp, kutsal metinleri koruma amaçlıdır. Bu bölümün sonunda, Yunanlılar'la yakın ilişkide bulunan ve onların gramerini tercüme edip birçok kelime ve ıstılâhı kendi dillerine aktaran Süryânilerden ve onların Arap nahvinin oluşum sürecine olan katkılarından bahsedilmektedir.

Arap nahvinin oluşumuna yol açan sebepler olarak ise dil, din ve kavim zikredilmiştir. Buna göre nahiv ilmi, ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim Araplar, dillerini teorik ve araştırmalara dayalı bir bilgi olarak tespit etmeden önce de belli kurallara uygun biçimde kullanıyorlardı. Sözelimi ilk dönem şairleri aruz ilmini bilmedikleri halde ölçülere uygun şiir yazıyorlardı. Çölde yaşayan Araplar ise nahiv ilmi ortaya çıktıktan sonra bile bu ilimden habersizdiler. Fakat İslâm ile birlikte, coğrafyanın genişlemesi sonucu başka milletlerle beraber yaşamaya başlanması, dil hatalarını (*lahn*) ortaya çıkarmış ve bu da yabancılara Arapça öğretme zorunluluğu getirmiştir. Bu durum konuşma diline ve Kur'an-ı Kerim okumaya sirâyet edince de artık nahiv ilmine olan ihtiyaç gündeme gelmiş ve konu ilim adamlarınca dikkate alınmıştır. Dilden kaynaklı bu sebepler, dilin tedvini, tasnifi ve nahiv kurallarının çıkarılması için yeterli olmuştur. Buna ilave olarak, Kur'an-ı Kerim'in yanlış okunmasının ibadetleri etkilemesi dinî sebep, Sâsânî, Bizans, Hint, Süryânî, Nabatî ve İbrânî gibi köklü medeniyetlerle karşı karşıya gelen Araplar'ın dillerinin bozulacağı endişesiyle milliyetçilik yapmaları da kavmî sebep olarak nahiv ilminin oluşumu sürecini hızlandırmıştır.

Yazar, Arap nahvini ana dönemlere ayırırken, Basra ve Kûfe ekolleri nahivcilerini ele almakla birlikte temelde Sibeveyhi (ö. 194/809) merkezli bir ayırım yapmıştır. Sibeveyhi'nin *el-Kitâb'ı* nahiv tarihinde yazılı ilk metin olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple Arap nahvi; Sibeveyhi öncesi, Sibeveyhi dönemi ve Sibeveyhi sonrası şeklinde ayrılmıştır. Sibeveyhi öncesinde Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/689) ile başlayan ve Halîl b. Ahmed'le (ö.175/791) devam eden dönemde, birçok isimle karşılaşırız. Nahvin başlangıcının Ebu'l-Esved'in Kur'an-ı harekeleme çalışmaları olduğu hususunda ittifak vardır. Onun bu ilke ve kuralları Hz. Ali'den öğrendiği rivayet edilir. Onun öğrencilerinden olan Meymûn el-Akrân, el-Leys olarak bilinen Nasr b. Âsım (ö.89/708) ve Yahya b. Ya'mer'in (ö.129/746) bu konudaki çalışmaları devam ettirdikleri ve eserler verdikleri bilinmektedir. Onların da öğrencileri olan el-Hadremî (ö.117/735), es-Sekafi (ö.149/766) ve el-Mâzinî

(ö.154/771) ile birlikte bir münakaşa ve tenkit dönemine girildiği ve bu dönemde Hadremî-Ferezdak tartışmasının yer aldığı bilinmektedir. Halîl b. Ahmed'den (ö.175/791) sonra ise bu konuyla ilgili müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. O, nahiv çalışmalarını ilmî ve sistemli bir yönetime bağlamıştır. Bu dönemde nahiv çalışmaları ders ve tartışma meclislerinde oluşturulan halkalarda sözlü olarak yapılmaktadır. Tüm bu birikim Sibeveyhi dönemine yansımış ve o, önceki nahivcilere ve görüşlerine eserinde yer vermiştir. Sibeveyhi daha çok bir derleme ve tasnif yapmıştır. *el-Kitâb*, Arap nahvini toplayan büyük bir eser olmasına rağmen Arap nahvi bu dönemde hala ilmî bir hareket kazanmamış ve onun metodolojisi kurulmamıştır. Sibeveyhi sonrası dönemde ise Kûfe'de el-Ferrâ (ö.207/822), Basra'da ise Müberred (ö.286/900), nahivde kendilerine has bir yöntem geliştirmişlerdir. Müberred'ten sonra ise ez-Zeccâc (ö.311/923), İbnü's-Serrâc (ö.316/928), ez-Zeccâcî (ö.339/951), es-Sîrâfî (ö.368/977), er-Rummânî (ö.384/995), el-Fârisî (ö.377/988) ve İbn Cinnî (ö.392/1002) gibi isimlerin katkılarıyla nahiv ilmi bir metodolojiye kavuşmuştur. Ayrıca bu dönemde Kûfe ve Basra ekollerinin yanı sıra Bağdat ve Endülüs ekolleri de ortaya çıkmıştır. Bağdat ekolü, her iki ekolün doğru yönlerini alırken, Endülüs ekolü İbn Madâ örneğinde olduğu gibi, yeni bir metot oluşturma çabasına girmiştir. Böylece nahvin bilgi ve usûl kaynakları belirlenmiş, böylece bu ilmin gelişimi hızlanmıştır.

Yazar nahvin bilgi kaynakları olarak öncelikle Kur'an'ı, naklî bir kaynak olarak kıraati, şiiri, nesiri ve hadisleri incelemiştir. Metodolojide kullanılan kaynaklar ise kıyas, semâ ve icmâ olarak ele alınmıştır. Kıyas nahivde en çok kullanılan delildir. Kıyası ilk defa kullanan kişinin Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî (ö. 127/745) olduğu bilinmektedir. Sonraları ise Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, İbn Cinnî ve el-Fârisî kıyası yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Arap dilinin kastettiği kıyas, bütünden parçaya doğru giden Aristo kıyası değil de, bizzat Arap'ları taklide ve onların sözlerine hamledilmesine dayanan dilsel fitrî bir kıyastır. Semâ ise fesahatine güvenilen kişinin sözünden delil getirmektir. Bunlar Kur'an, hadis, Arap dilinin bozulma sürecine girdiği döneme kadar olan Araplar'dan alınmış sözlerdir. Halîl b. Ahmed fasih Arapça'ya örnek olabilecek sözler toplamak için çölde yolculuk yapan nahivcilerdendir. İcmâ ise bir konu üzerinde Kûfe ve Basra ekollerinin birleşmesidir. Eğer bunun aksine bir delil yoksa bu icma delili sayılmaktadır. Bunların dışında üzerinde ittifak edilmeyen istishab ve istinsah da zaman zaman metodoloji kaynağı olarak kural belirlemede esas alınmıştır. Arap nahvinin oluşum ve gelişim süreci böylelikle sona ermiştir.

Nahivle ilgili verilen bu bilgilerden sonra yazar mantık tanımlamasına geçmiştir. "Konuşmak" anlamındaki "nutk" kelimesinden türetilen "söz"

anlamındaki mantığın birçok tanımı vardır. Yazar, tüm bu tanımlarda düşünce, dil ve bu ikisi arasındaki ilişkiyi vurguladığına dikkat çekmekte ve dili düşüncenin dışı vurulmasını sağlayan bir alet olarak görmektedir. Mantık ilminin kurucusu Aristo'dur ve o bu ilmi Yunan diline göre kurmuştur. Aristo dilin düşünce karşısında daima dar ve güçsüz kalacağını savunmaktadır. Mantık ilminin İslâm dünyasına girişi ise tercüme faaliyetleri sonucu olmuştur. Tercüme faaliyetlerinin merkezi ise Süryani asıllı Nestûrîler'in Cündişâpûr'daki akademileriydi ve Yunan mantık metinlerinin Arapça'ya tercümesi burada yapılmaktaydı. Bu akademide yetişen Cibril b. Buhtîşû (ö.152/769) ise daha sonraları Me'mûn'un (ö. 218/833) emriyle tercüme merkezi Beytü'l-Hikme'yi kurmuştur. Burada, İslâm medeniyetinde düşünce alanına damgasını vuracak eserler tercüme edilmiş, Müslümanlar zamanla hocaları olan Süryânîler'i geride bırakmışlardır. Mantık eğitimi veren bir diğer okul da Bağdat'taki Medresetü'l-Mantıkıyyîn'dir. Bu okul, o dönemdeki Arap mantığının en büyük temsilcisidir. Ebû Bişr b. Mettâ (ö.328/940), Fârâbî (ö.339/950), Yahyâ b. Adî (ö.364/975) ise bu okulu temsil eden isimlerdir. Buradaki mantık eğitimi, Aristo mantığı üzerine yapılmış şerhlere dayanmaktadır. Bu ekolün önemli olan bir yönü; Fârâbî hariç mensuplarının çoğunun Hıristiyan olması, bunun gibi mantık ve felsefe yanında tıp ile de meşgul olmalarıdır. Mantık ilminin zamanla yayılması İslâm âleminin diğer bölgelerinde de mantıkçıların yetişmesini sağlamıştır. Mantık, Fârâbî ile birlikte İslâmî bir kimlik kazanmıştır. Ardından İbn Sînâ (ö.428/1037) ve Gazzâlî (ö.505/1111) bu alanı temsil eden isimler olmuştur.

Nahiv ve mantık ilimlerinin buluşmasında Arap olmayan nahivcilerin etkisi büyüktür. Araplar kendi dilleri olduğu için nahiv kurallarını öğrenmeye ihtiyaç duymadıklarından bu ilimle fazla uğraşmamışlar, bu boşluğu yabancılar doldurmuştur. Dönemin Arap olmayan nahivcileri ise el-Hadramî, es-Sekafî, Sîbeveyhi, Kisâî, Ferrâ, el-Evsad gibi isimlerdir. Zamanla bu kişilerin nahiv ilmini kendi çizgisinden çıkarıp felsefi bir yöne kaydırmaları da onların kendi kültürlerinden kaynaklanan doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Nahiv ve mantık ilimlerinin buluşmasında etkili bir diğer faktör ise Mu'tezile ekolüdür. Her ikisinin akla verdikleri önem aralarında bir ilişkiyi doğurmuştur. Mu'tezile, yabancı kültürlerden istifade hususunda da daha eğilimlidir. Mu'tezilî olan nahivciler; Ebû Amr b. Alâ (ö.154/770), İsa b. Ömer (ö.149/766), Halil b. Ahmed (ö.175/791), Sîbeveyhi (ö.177/793), Ahfeş el-Evsat (ö.215/830), Ferrâ (ö.207/822), Mâzinî (ö.249/863), Müberred (ö.285/898), İbn Cinnî (ö.392/1002), Sirâfî (ö.368/979) ve Rummânî'dir (ö.384/994).

Tartışmaların başladığı dönemde ise mantıkçılardan; Kindî (ö.257/870) nahivci- mantıkçı tartışmaları hakkında bir görüş bildirmemiş uzlaşmayı hedeflemiş,

Serahsî (ö.276/889) nahiv ile mantık arasında fark olduğu hakkında eser yazan ilk kişi olarak tartışmalara zemin hazırlamış, Ebû Bekr er-Râzî (ö.320/932) ise Yunanlıları ve felsefeyi aşırı bir şekilde övüp kurtuluşun felsefeyle olacağını bildirmiştir. Ayrıca, Ebû Bekr er-Râzî'nin bahsettiği, dil konusunda aşırıya kaçan bir adamla tartışması da, nahivciler ve mantıkçılar arasında yüz yüze yapılan ilk tartışmadır. Tartışmaların başladığı dönemdeki nahivcilerden Müberred, o güne kadar nahiv kitaplarında bir düzen olmadığını farketmiş, bu eksiği gidermek için önemli eseri *el-Muktedab*'ı yazmıştır. Döneminin Kûfe ekolü imamı Ebü'l-Abbas Sa'leb (ö.291/904) rivayete önem vererek kıyas ve ta'lîli kullanmamıştır. İbnüs's-Serrâc'la (ö.316/928) birlikte ise yeni bir dönem başlamış, nahiv ve mantık artık karşı karşıya gelmiştir, o da mantıkla bir süre ilgilenmiş ama sonra tekrar nahve dönüp *el-Cümel*, *el-Uşûl* gibi önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerinde nahiv konularını metodolojik olarak ve mantıkî bir düzenle ele almıştır. Ebü'l-Kasım ez-Zeccâcî de *el-İzah* adlı eserinde mantığın nahve nasıl karıştırıldığını göstermeye çalışmış, *el-Cümel*'inde ise mantıktan uzak bir nahvin nasıl olması gerektiğini vurgulamıştır. Böyle bir görüşte olan Zeccâcî'nin bile, mantığın etkisinden tamamen kurtulamadığı tespit edilmiştir ki bu da mantık ilminin o dönemde yaygınlaştığına ve pek çok kişi tarafından bilindiğine delildir.

Yazara göre, Sîrâfî ve İbn Mettâ tartışması, bu hususta daha önce yapılan tartışmalardan içerik ve metot bakımından farklı olması yönüyle bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Sîrâfî'nin nahiv ilminin zirve dönemini temsil eden ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına yazdığı şerh ile bilinen bir Mu'tezilî olduğu söylenir. Onun sadece nahivle değil kelâm, fıkıh, mantık, felsefe, belâgat, matematik, geometri gibi ilimlerle de ilgilendiği bilinmektedir. Bir mantıkçı olarak İbn Mettâ ise, aynı dönemde mantık alanında ün kazanmış ve hocalarını geride bırakmış biri olarak bu ilim sayesinde her şeyin bilinebileceğini iddia etmiştir. Sîrâfî-İbn Mettâ tartışması, hem nahiv hem de mantık alanlarında, önemli isimlerin yer aldığı bir dönemde meydana gelmiştir.

Tartışma metni, Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) *el-İmtâ' ve'l-muânese* adlı eserinde yer almaktadır. Eser Tevhîdî ile Büveyhîler'in veziri olan İbnü Sa'dan (ö.375/985) arasında geçen diyaloglardan oluşmaktadır. Sîrâfî'in, İbn Mettâ'nın fikirlerinden ve bu çerçevede geçen tartışmalardan haberdar olmasına rağmen, ona mantıkla ne kastettiğini sormasıyla tartışma başlar. Sîrâfî, tartışmayı Mettâ'nın fikirleri temelinde başlatmış, İbn Mettâ'nın yaptığı tanım da tartışmaya iyi bir zemin hazırlamıştır. Mettâ mantığı, sözün aletlerinden bir alet olarak tanımlar, onunla doğru sözü ve manayı yanlıştan ayırabileceğini iddia eder. Bu tanıma karşı çıkan Sîrâfî ise onun bu konuda hatalı olduğunu eğer Arapça konuşuyorsak doğru kelamı

yanlışından kullanılan sistem ve ı'rab ile bilebileceğimizi, bozuk mananın ise doğrusundan akıl ile seçilebileceğini de ifade eder. Çünkü Sîrâfî'ye göre birçok dil ve gramer tek bir alet tarafından bilinemez. Diller yapı olarak adetlere göredir, bir dilin kullanılış şeklinin bilinmesi için kullanılan alet, başka bir dilin kurallarını bilmek için kullanılamaz. Dolayısıyla diller ve o dilleri konuşan halklar kadar aletlere ihtiyaç vardır. Mantık ise bu aletlerden sadece biridir. Mantık bir Yunan'lı olan Aristo tarafından, o dili konuşanların adetlerine göre uzlaşmalı/ıstılâhî olarak (*muvâzaa*) belirlenmiş bir alettir ve diğer milletleri bağlamaz. Sîrâfî'nin "leyse" ile sorduğu ve Arap dili kurallarına göre mutlaka "belâ" olarak cevaplanması gereken bir soruya, İbn Mettâ'nın "nea'm" karşılığı vermesiyle tartışmanın seyri değişir. İbn Mettâ'nın bu eksikliğini farkeden Sîrâfî artık ona Arap diliyle ilgili sorular sorar ve onu yenilgiye doğru götürür. Sîrâfî "vâv" harfinin hükümlerini, konumlarını, ve durumlarını sorar ve "Bunu o çok övdüğün Aristo mantığıyla bil" diyerek meydan okur. İbn Mettâ ise soru karşısında şaşırır ve şöyle cevap verir: "Bu nahivdir, ben nahivle ilgilenmedim. Çünkü mantıkçının ona ihtiyacı yoktur. Fakat nahivcinin ise mantığa şiddetle ihtiyacı vardır. Çünkü mantık manayı, nahiv ise lafızı konu edinir. Mâna lafızdan daha üstün, lafız ise mânadan daha düşüktür." Sîrâfî İbn Mettâ'nın bu düşüncelerine karşı çıkarak şöyle cevap verir: "Nahiv mantıktır, fakat Arap kelâmından alınmıştır. Mantık da nahivdir fakat o dille anlaşılır." Sîrâfî böyle demekle Arap nahvinin aslında mantığı içerdiğini, nahvin ayrı mantığın ayrı şeyler olmadığını açıklamaktadır. Buna karşılık İbn Mettâ ise şu cevabı verir: "Sizin dilinizdeki isim, fiil ve harf bana yeterlidir. Ben bu kadarı ile Yunan'ın benim için hazırladığı amaçları ifade ederim." Sîrâfî ise hata yaptığını Aristocu mantığın Arapça'nın hakkını veremeyeceği şeklindeki görüşünü belirtir ve böyle bir şeyi kabullenemez. O, mantığın sadece türetildiği dil olan Yunanca'dan başka bir dile faydasının olmayacağı konusunda ısrarcıdır. Sîrâfî, mantığı, dil mantığı ya da Arapça'nın mantığı şeklinde anlar, bu sebeple Aristo mantığını kabullenemez. Daha sonra Sîrâfî "vâv" hakkında sorduğu soruyu tekrar hatırlatır ve Mettâ'nın cevap vermesini ister. Fakat cevap alamayınca kendisi ayrıntılı bir şekilde açıklar. Bunun üzerine Sîrâfî'nin daha birçok sorusu üzerine cevap alamaması ya da yanlış cevaplar almasıyla Sîrâfî'nin ve nahvin üstünlüğü hâkim olmaya başlar ve Sîrâfî İbn Mettâ'ya nahiv dersleri verir. Bu durum karşısında İbn Mettâ eğer ben de sana mantık meselelerinden sorsaydım sen de benim düştüğüm duruma düşerdin diyerek onu kendi alanına çekmek ister. Fakat istediği sonucu alamaz ve Sîrâfî'den düşüncesinde kararlı ve savunmacı cevaplar alır. Mantıkçılara yönelik suçlamalarına da devam eder. Onların söz oyunları ile akılları karıştırdığını bunların hepsinin kapalı sözler ve tuzaklar olduğunu oysaki aklını kullanan herkesin Allah'ın izniyle bu oyunlara

düşmeyeceğini bildirir. Sîrâfî mantığa akıl manası yüklemektedir. Ayrıca o tek başına nahivci lafzını sözü anlama ve anlatma için yeterli görmeyip “fasih” ve “dilci” sıfatlarını da ekler. İbn Mettâ tüm bu sorular ve konuşmalar karşısında suskun kalmıştır. Aslında durum İbn Mettâ'nın nahvi küçük görmesi sebebiyle bilmediği ve ilgilenmediği bir alanda tartışıyor olmasından kaynaklanır. Bunun yanısıra İbn Mettâ'nın korkutulduğu için cevap veremediği iddialarının da olduğu, yazar tarafından tespit edilmiştir (s. 111). Bunu, özellikle dîni inançları bakımından alay edilmesi ve bu metnin hasmı tarafından aktarılması da desteklemiştir. Sorularına bir cevap alamayan Sîrâfî artık tartışmayı noktalar.

Bu tartışma Arap nahivcilerinin dil ile akıl, nahiv ile mantığın arasını ayırdıklarını, onun diğeriyle karışmasını istemediklerini ve ikisini bir tutmadıklarını bildirir. Sîrâfî'nin İbn Mettâ'ya üstün gelmesini Muhsin Mehdî *Kitâbü'l-Hurûf* un girişinde şöyle değerlendirmiştir: “Bu tartışma bir adamın başka bir adama, bir sanatın başka bir sanata üstünlüğü değil de mantık ve felsefenin faydaları konusunda şüphe oluşturan kelâm ve edebiyatın bir zaferidir.” Muhsin Mehdî'nin *Language* adlı eserinde de konuya şöyle bir yorum yapılmıştır: “Bu, Yunan grameri ile oluşturulduğu iddia edilen mantığa karşı evrensel akletme sanatının savunulmasıdır.”

Eserin üçüncü ve son bölümünde ise bu konudaki tartışmaların modern dönemdeki yansımalarına değinilmiştir. Tartışmadan sonra artık sadece nahvin ya da sadece mantığın bilinmesiyle her şeyin bilinebileceği iddialarının yapıldığı dönem bitmiş, her ilim durması gereken yerini bilir hale ulaşmıştır. Özellikle bu hassasiyet mantıkçılar tarafından gösterilmiş ve İbn Mettâ'nın tutumundaki hatalar giderilmeye çalışılmıştır. Mantık ve nahiv ilimlerine ayrı ayrı konu ve amaç belirlenmiştir. Bu çalışmalarda özellikle Fârâbî ve Yahyâ b. Adî isimleri karşımıza çıkmaktadır. Mantıkta uzmanlaşmasıyla bilinen Fârâbî, İbnü's-Serrâc'dan aldığı Arapça, fıkıh ve nahiv dersleri sebebiyle İbn Mettâ'nın eksiklerini gidermiş, Sîrâfî'nin “Mantıkçılar Arap dilini öğrenmek için çaba göstermiyorlar” iddiasını çürütmüştür. Onun *el-Hurûf* ve *el-Elfâz* adlı eserleri de Sîrâfî-İbn Mettâ tartışmasında geçen sorulara verilen cevapları içerir niteliktedir (s.116). Ayrıca nahiv ve mantık ilimlerinin alanlarını ve görevlerini belirlemeyi konu alan *İhsâü'l-ulûm* adlı eseri de nahiv-mantık ilişkisini açıklamaya verdiği önemi göstermektedir. Bu durum ise öğrencisi Yahyâ b. Adî tarafından benimsenip daha geniş bir şekilde açıklanmıştır. O, en meşhur Hristiyan Arap filozofu olarak kabul edilmiş, mantık ilmini müstakil bir ilim haline getirmek için birçok eser vermiştir. Ayrıca Yunan mantığı ile Arap nahvinin konu ve amaç yönünden arasındaki farklılıkları *Tebyînü'l-fasl beyne sinâtey el-mantıkî'l-felsefî ve'n-nahvî'l-Ârabî* adlı risalesinde incelemiştir. Her iki sanatı birbirinden ayırırken orta bir

yol tutsa da, yazar kitapta Yahyâ b. Adî'yi eleştirmiş ve eserde farklılıkların mantığı üstün tutarak ele alındığını savunmuştur. Bir diğer isim olan Ebû'l-Hasan Muhammed b. Yusûf el-Âmirî (ö.381/992) mantığa yönelik saldırılara karşı onu savunmuş ve yararlarından bahsetmiştir. O, ilmî bir toplantıda bir araya geldiği Sîrâfî'yle tartışarak İbn Mettâ'nın intikamını almayı hedeflemiştir. İslâm tarihinde ilk defa ilimleri dîni ve felsefî olarak iki kısma ayırmış ve bunları uzlaştırmayı denemiştir. Ebû Süleyman Muhammed b. Tâhir b. Behrâm es-Sicistânî'ye (ö.392/1001) gelince, filozof ve mantıkçıların en önemli isimlerinden olmasına rağmen nahiv ile mantık arasında yakın ilişki ve benzerlik olduğundan bahseder. Onun "Nahiv, Araplar'a ait bir mantık, mantık da aklî bir nahivdir." sözü de buna delildir. O, Arap diline de ayrı bir önem vermiştir.

Mantık ilmi, nahivle çatıştığı kadar diğer dîni ilimlerle de çatışmıştır. Nahiv ile mantık arasındaki tartışmalarda amaç birini diğerine üstün kılmaktır; mantığın diğer ilimlerle olan tartışmalarında ise konu iman-küfür meselesine dönüşmüştür. Mantıkla ilgili çalışmaları İbn Sînâ (ö.427/1037) ve İbn Hazm (ö.456/1064) devam ettirmiş, bu ilmin diğer dîni ilimlere olan faydasını savunmuşlardır. Özellikle Gazzâlî ile mantık yeni bir sürece girmiştir. O mantığı aklî düşüncede hataya düşmekten koruyan bir alet olarak görmüş ve bu ilmin bilinmesini içtihad için şart koşmuş ve farz-ı kifâye olarak kabul etmiştir. Buna karşın İbn Teymiyye (ö.728/1326) ve İbnü's-Salâh (ö.543/1153) gibi mantığı İslâmî ilimlerden uzaklaştırmaya çalışanlar da olmuştur. Özellikle İbnü's-Salâh, bu ilimle uğraşanları zındıklıkla itham etmiştir. Bu süreçten sonra nahiv içinde mantığın da etkisi bulunduğu savunulduğu bir olgunlaşma dönemine girilmiştir. Bu dönemde, kendine has tarzıyla çalışmalarını "fikhü'n-nahv" diye isimlendiren Rummânî, nahiv ilmini yeni bir sürece dahil eden, kıyasın ustası olarak tanınan, mantık ile nahiv arasındaki ilişkide orta yolu tutan İbn Cinnî gibi isimler karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *Kitâbü'r-Red ale'n-nühât* adlı eseriyle Doğu Arap dünyasının nahvini ve usullerini reddeden bir Zâhiriyye mezhebi mensubu olan İbn Madâ el-Kurtubî (ö.592/1196) de muhalif bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserinde nutka faydası olmayan şeylerin nahivden atılması gerektiğini yazmıştır. O kendi mezhebî görüşlerini nahve aktarmıştır.

Klasik dönemdeki nahiv ile mantık tartışmalarında birini diğerine üstün tutma, sonraki dönemlerde ise her iki ilme ayrı alanlar belirleme fikri hâkimken modern dönemde nahvin mantıktan etkilenecek meydana geldiği konusu tartışılmıştır. İlk dönemlerden itibaren Arap nahivcilerinin Yunan felsefe ve gramerinden haberdar oldukları iddia edilir. Bu bağlamda, bu düşünceler üzerinde nahiv ilminin yeşerdiği Basra çevresinin İran, Yunan, Hint kültürlerinin etkisinde olması etkili olmuştur. Böyle bir şeyin mümkün olmadığını savunarak tüm bu

iddialara cevap verilmiştir. Basra çevresinde İran, Yunan ve Hint kültürlerinin varlığından söz edilse de Yunanca eserlerin Arapça eserlere veriler aktarmayı sağlayacak düzeyde tedris edildiğini bildiren bir delil olmadığını, nahvin kısa sürede oluşmasının İslâm medeniyetinin hızlı gelişimiyle ilgili olduğunu, nahvin mantığın üzerine bina edilmesi iddiasının ise klâsik dönem mantıkçıları tarafından bile öne sürülmediğini, dolayısıyla böyle bir zaruretin olmadığını açıklamışlardır. Nahvin mantıktan etkilenmesi konusunda bazı kişiler de, nahiv ilminin ilk dönemde tamamen Araplar'a ait ihtiyaçlardan oluştuğunu, daha sonra ise Araplar'ın yabancı milletlerle kaynaşmalarına, yabancı kültürlerin eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesine ve Arap nahvinde gözle görülebilir bir değişikliğe dayanarak, etkilenmenin söz konusu olduğunu düşünmektedirler. Fakat bu etkilenmenin nahvin kendi gelişimini etkilemeyecek derecede zayıf ve dolaylı olduğu da savunulmuştur. Bazı kişiler de nahvin Yunan mantığından değil de Yunan gramerinden etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca Arap nahvinin Yunan eserlerinin tercümesinde aracı rol oynaması ve Arapça ile benzerlikler taşımasından dolayı, Süryânîce'nin; şiir, edebiyat, hikâye gibi ilimlerde eski ve köklü olmalarından ve Arap nahvinde olduğu gibi çıkış noktasının kutsal metinleri koruma amaçlı olmasından dolayı Hint gramerinin ve İran'ın etkisi olduğunu iddia edenler de vardır. Arap gramerinde Yunancanın etkisini reddedenler, özellikle ilk dönemi kastederler çünkü o döneme ait ve günümüze ulaşan tek metin olan Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ında Yunanca kaynaklardan alıntılara rastlanır. Bunun yanında tercüme hareketlerine başlanmadan önce Arap gramerinin yazılmış olması da Yunanca'nın etkisini reddetmek için delil olmuştur.

Nahvin mantıktan modern dönemde etkilenmesi çerçevesinde ise nahivdeki taksim, kullanılan terimler ve üslûb benzerliği vb. iddialar ortaya atılmıştır. Bunların yanısıra, nahvin bilimsel ve felsefi metodolojisi kapsamında kıyas, illet ve âmil kavramlarının kullanılması ve nahiv ile mantıktaki kategorilerin benzerlikleri de etkilenme olduğuyla ilgili görüşlerdir. Yazar tüm bunların mümkün olmadığını delillendirerek düşüncesini savunur. Ayrıca Aristo ve Sîbeveyhi'nin taksimleri ve taksime yükledikleri anlamın farklı olduğunu, ilk dönem nahivcilerinden hiçbirinin Yunanlılar'dan veya başkalarından gramerle ilgili ıstılah aldıklarını zikretmediklerini belirtmiş, Sîbeveyhi'de de yabancılara ait bir atf olmadığını eklemiştir. Kıyas konusunda ise nahivdeki kıyasla mantıkçıların kıyası arasında fark olduğunu ifade etmiştir. Nahivcilerin kıyasının cüzden külle (tümevarım), mantıkçıların kıyasının ise külden cüze (tümdengelim) doğru olduklarını belirterek, Arap dilcilerinin kelâmın bütün lafızlarını duymadıklarını bu sebeple bazılarını diğerlerine kıyasladıklarını aktarmıştır.

Yazar bu kitaptan sonuç olarak şu yargılara ulaşmıştır:

1. Arap grameri, konuşma dili odaklı olmaktan ziyade, uyulması gereken ölçüleri belirleyen bir metodu merkeze aldığı için, Arap düşüncesinde meydana gelen değişimleri dile getirmede yetersiz kalmakla itham edilse de Arap gramerinin benimsediği metodoloji, bugün bile Araplar'ın ihtiyacını karşılar mahiyettedir. Araplar tanıştıkları yeni şeyleri isimlendirmekte zorlanmadıkları gibi, gelişen düşüncelerini ifade etmekte de bir sıkıntı çekmemektedirler.
2. Arap gramerinde semâdan ziyade kıyasın kullanılması ve bunun da rivayetlere nazaran akla dayandırılması, onu zorlaştırmış, halk ile nahiv arasında bir mesafe oluşturmuştur. Bu durum nahvin, mantık ilmiyle ilişkilendirilmesine ve çeşitli tartışmalara zemin hazırlamıştır.
3. Nahiv, diğer İslâmî ilimler tarafından mantık ilmine karşı bir silâh olarak kullanılmıştır.
4. Klâsik dönemde meydana gelen tartışmalarda mantık ilmi, kendine meşrû bir zemin hazırlama çabasına girmiştir. Bunu, ortak noktalarını ve dinî ilimlerle bir çatışma içinde olmadığını göstermek için yapmıştır.
5. Modern dönemde meydana gelen tartışmalar, Arap gramerinin yabancı kültürlerden ve özellikle DE Yunan mantığından etkilenip etkilenmemesi hususunda ortaya çıkmıştır. Bu tartışmalar İslâm-ilim tartışmalarının bir ürünüdür. İslâmî ilimler içerisinde nahiv ilmi ciddi gelişmeler göstermiş ve oluşturduğu literatürle İslâm medeniyetinin övünç kaynağı olmuştur.
6. Nahiv ilmi, sonraki dönemlerde mantıktan etkilenmiş olsa da, ilk çıkış noktası dilsel ihtiyaçlardır. Nahiv ilminin oluşum süreci mantık ilmiyle değil de diğer dinî ilimlerle birlikte incelendiğinde doğru bir şekilde tespit edilmesi mümkündür.

Böylelikle yazar kitabında genel olarak düşüncelerini nahiv ve önemi tabanında bina etmiş, nahvin İslâm medeniyetindeki yerine büyük bir pay biçmiştir. Mantıkla olan ilişkisini ise sadece sonraki dönemlerle sınırlandırmış, çıkış noktasında kesinlikle böyle bir etkileşim bulunmadığını iddia etmiştir. Netice olarak kitapta, nahvin doğumundan gelişimine ona etki eden tüm faktörler, şahıslar ve ekoller detaylıca incelenmiştir. Dil ile düşünce ilişkisinden yola çıkılarak, mantıkla olan karşılaştırmasıyla da bir sonuca varılmış nahvin İslâm medeniyetindeki önemini belirlenmiştir.